

ЗМІСТ ПОНЯТТЯ «ЧИННІ МІЖНАРОДНІ ДОГОВОРИ, ЗГОДА НА ОБОВ'ЯЗКОВІСТЬ ЯКИХ НАДАНА ВЕРХОВНОЮ РАДОЮ УКРАЇНИ»

Огляд проблеми у загальному вигляді і її зв'язок з важливими науковими і практичними завданнями. Поняття «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» уперше було закріплено у частині першій статті 9 Конституції України від 28 червня 1996 р., згідно з якою: «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України» [1, ст. 9].

У подальшому формулювання «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» було дослівно відтворене у низці законів та кодексів України [2, ст. 3; 3, ст. 1; 4, ст. 10; 5, ст. 1], а також у відповідній судовій практиці України, зокрема у пункті 4 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 1 листопада 1996 р. №9 [6, п. 4], у пункті 1 Рішення Конституційного Суду України у справі про тлумачення терміну «законодавство» від 9 липня 1998 р. № 12-рп/98 [7, п. 1], а також у пункті 2 Постанови пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя» від 19 грудня 2014 р. № 13 [8, п. 2].

Разом з тим зміст поняття «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» залишається наразі невизначеним.

Ця невизначеність обумовлюється декількома чинниками, зокрема: *по-перше*, відсутністю відповідного рішення Конституційного Суду України щодо тлумачення терміну «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України»;

по-друге, відсутністю поняття «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» у тексті Закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р. № 1906-IV [9, ст. 3], а, відтак – неясністю у питанні: як зміст поняття

¹ Кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

«чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України», що закріплене у частині першій статті 9 Конституції України [1, ст. 9], співвідноситься із змістом поняття «міжнародні договори України», яке закріплене у статті 3 Закону України «Про міжнародні договори України» [9, ст. 3]; і,

по-третє, недостатнім, на наш погляд, опрацюванням у вітчизняній доктрині міжнародного публічного права питання про те, які види міжнародних договорів Української РСР у порядку міжнародно-правового правонаступництва можна вважати частиною національного законодавства України у сенсі частини першої статті 9 Конституції України [1, ст. 9].

Відповіді на поставлені запитання, на наше переконання, дають можливість суттєво упорядкувати систему вітчизняного законодавства, запобігти виникненню можливих правових колізій, а також визначити правові засади для вирішення тих колізій, які можуть виникнути у процесі правозастосування. Отже, тема нашої статті має безпосередній зв'язок з важливими науковими і практичними питаннями функціонування системи чинного законодавства [національної правової системи] України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зміст поняття «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» досліджували у своїх працях вітчизняні вчені з міжнародного публічного права і теорії права, зокрема: Л. В. Авраменко [10, с. 182], М. В. Буроменський [11, с. 72–75; 12; 13, с. 50–56; 14, с. 67–75], колектив авторів: В. Г. Буткевич, О. В. Задорожній і В. В. Мицик [15, с. 276–282], Ю. А. Вишневецький [16; 17], В. Н. Денисов [18], О. М. Іванченко [18], О. В. Київець [20], І. П. Кияниця [21], П. Ф. Мартиненко [22], А. Я. Мельник [23], В. П. Мельник [24], О. О. Мережко [25; 26], Ю. О. Ноговіцина [27, с. 68–95], Н. М. Оніщенко [28], В. Ф. Опришко [29, с. 41–43], Н. М. Пархоменко [30], С. П. Погребняк [31, с. 185–187], В. С. Семенов і О. Я. Трагнюк [32, с. 6–14], О. Ф. Скакун [33, с. 209, 210], Л. Д. Тимченко [34, с. 80], М. Ю. Черкес [35, с. 48–51] та ін.

У своїх публікаціях зазначені автори зосереджують увагу на дослідженні співвідношення змісту частини першої статті 9 Конституції України з нормами внутрішньодержавного права України, однак порівняння змісту поняття «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» [1, ст. 9] із змістом поняття «міжнародні договори України», яке закріплене у статті 3 Закону України «Про міжнародні договори України» [9, ст. 3], вітчизняними вченими наразі не здійснювалося.

На підставі викладеного можна сформулювати такі *основні завдання* статті:

- визначити співвідношення між собою змісту поняття «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» і поняття «міжнародні договори України»;
- уточнити, які міжнародні договори за участю Української РСР можна віднести до обсягу поняття «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України».

Викладення основного матеріалу дослідження. Як ми вже зазначали вище, поняття «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» [1, ст. 9] відсутнє у тексті Закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р. № 1906-IV [9, ст. 3]. Натомість стаття 2 Закону України «Про міжнародні договори України» надає визначення родового поняття «міжнародні договори України» [9, ст. 2], яке фактично є тотожним конвенційному поняттю, що закріплене у статті 2 Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р. [36, ст. 2].

Обсяг поняття «міжнародні договори України» закріплено у статті 3 Закону України «Про міжнародні договори України» [9, ст. 3] і загалом охоплює *три групи* міжнародних договорів:

- міжнародні договори, що укладаються від імені України (укладаються Президентом України або за його дорученням);
- міжнародні договори, що укладаються від імені Уряду України (укладаються Кабінетом Міністрів України або за його дорученням) і
- міжнародні договори, що укладаються від імені міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, державних органів України (укладаються міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, державними органами України) [9, ст. 3].

Системне дослідження змісту Закону України «Про міжнародні договори України», зокрема змісту статті 9 і пункту «а» частини першої статті 13 цього Закону [9, ст. 9, 13], дає змогу зробити висновок, що *види* міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надається Верховною Радою України, перераховані у частині другій статті 9 Закону України «Про міжнародні договори України» [9, ст. 9].

У свою чергу застосування порівняльно-правового методу дослідження дає нам змогу встановити, що *види* міжнародних договорів, які укладаються від імені України (частина друга статті 3 Закону України «Про міжнародні договори України») [9, ст. 3], і *види* міжнародних договорів,

згода на обов'язковість яких надається Верховною Радою України [9, ст. 9], *співпадають лише частково*.

Зокрема пункти «а» і «б» частини другої статті 3 і відповідно пункти «а» і «б» частини другої статті 9 Закону України «Про міжнародні договори України» [9, ст. 3, 9] є повністю тотожними. Крім цього, пункт «в» частини другої статті 3 повністю співпадає з пунктом «г» частини другої статті 9 Закону України «Про міжнародні договори України» [9, ст. 3, 9]. А пункт «г» частини другої статті 3 практично співпадає з пунктом «г» частини другої статті 9 Закону України «Про міжнародні договори України» [9, ст. 3, 9].

Однак решта видів міжнародних договорів, що перераховані у частині другій статті 3 і в частині другій статті 9 Закону України «Про міжнародні договори України» [9, ст. 3, 9], є такими, які не співпадають [за своїм змістом].

Це у свою чергу означає, що не всі міжнародні договори, що укладаються від імені України, проходять через процедуру надання згоди на їх обов'язковість з боку Верховної Ради України. Наприклад, Угода (у формі обміну листами) між Україною та Організацією Північноатлантичного договору про участь України у військово-морських операціях на Середземному морі в рамках операції «Активні зусилля» (ОАЗ) від 21 квітня 2005 р. [37], яка очевидно підпадає під дію пункту «д» частини другої статті 3 Закону України «Про міжнародні договори України» (міжнародні договори України, яким за згодою сторін надається міждержавний характер) [9, ст. 3], була затверджена на підставі пункту «а» частини другої статті 12 Закону України «Про міжнародні договори України» [9, ст. 12] відповідним Указом Президента України від 26 січня 2006 р. № 71/2006 [38].

Разом з тим, Верховна Рада України може надавати згоду на обов'язковість міжнародних договорів, що укладаються від імені Уряду України. Такий висновок витікає із порівняння змісту частини третьої статті 3 і пункту «в» частини другої статті 9 Закону України «Про міжнародні договори України» [9, ст. 3, 9]. Зазначена теза має підтвердження і в міжнародно-правовій практиці України. Так, Договір між Урядом України та Європейським банком реконструкції та розвитку про співробітництво та діяльність Постійного Представництва ЄБРР в Україні (від 4 червня 2007 р. і 12 червня 2007 р.) [39] було ратифіковано на підставі відповідного Закону України від 4 червня 2008 р. № 319-VI [40].

Принагідно зауважимо, що з точки зору [формальної] логіки, обсяг поняття «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» знаходиться у відношенні перетинання (перехрещення) з обсягом поняття «міжнародні договори України», і, відповідно, з обсягом поняття «міжнародні договори, що укладаються від імені України» і обсягом поняття «міжнародні договори, що укладаються від імені Уряду України» [41, с. 39; 42, с. 69, 70; 43, с. 62].

Що стосується *способів* надання згоди на обов'язковість міжнародних договорів Верховною Радою України, то вважаємо за необхідне особливо підкреслити, що, окрім ратифікації (стаття 9 Закону України «Про міжнародні договори України») [9, ст. 9], такими способами є також приєднання і прийняття, що витікає із змісту пункту «а» частини першої статті 13 Закону України «Про міжнародні договори України» [9, ст. 13], і підтверджується у вітчизняній доктрині міжнародного права [14, с. 71; 17, с. 178, 179].

Окремо слід зупинитися на питанні про міжнародні договори, щодо яких Україна визнала міжнародно-правове правонаступництво на підставі статті 6 Закону України «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991 р. № 1543-ХІІ [44, ст. 6]. У сенсі змісту поняття «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» такими міжнародними договорами слід вважати *лише* ті міжнародні договори Української РСР, згода на обов'язковість яких була надана Президією Верховної Ради Української РСР (а не, наприклад, Радою Міністрів Української РСР) [16, с. 194–197].

Що стосується міжнародно-правового правонаступництва України за міжнародними договорами Союзу РСР, які не суперечать Конституції України та інтересам республіки (стаття 7 Закону України «Про правонаступництво України») [44, ст. 7], то у цьому випадку з прикладної точки зору можна порекомендувати дослідження А. Я. Мельника, в якому надається перелік чинних для України у порядку правонаступництва міжнародних договорів, юридична сила яких для України була документально підтверджена [23, с. 332–338], і які відповідно входять до обсягу поняття «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України».

Узагальнюючи викладене вище, можна зробити такі *основні висновки*:

1) Зміст поняття «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» розкривається через зміст ста-

тей 3, 9 і 13 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р. № 1906-IV.

2) Верховна Рада України може надавати згоду на обов'язковість міжнародних договорів у формі ратифікації, приєднання і прийняття, що витікає із змісту статей 9 і 13 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р. № 1906-IV.

3) У сенсі статті 6 Закону України «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991 р. № 1543-XII «чинними міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» можна вважати *лише* ті міжнародні договори Української РСР, згода на обов'язковість яких була надана Президією Верховної Ради Української РСР.

Література:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України від 23 липня 1996 р. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

2. Про захист персональних даних : Закон України від 1 червня 2010 р. № 2297-VI // Відомості Верховної Ради України від 27 серпня 2010 р. – 2010. – № 34. – Ст. 481.

3. Про Суспільне телебачення і радіомовлення України : Закон України від 17 квітня 2014 р. № 1227-VII // Відомості Верховної Ради України від 4 липня 2014 р. – 2014. – № 27. – Ст. 904.

4. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України від 3 жовтня 2003 р. – 2003. – №№ 40–44. – Ст. 356.

5. Митний кодекс України : Закон України від 13 березня 2012 р. № 4495-VI // Відомості Верховної Ради України від 9 листопада 2012 р. – 2012. – №№ 44–45, №№ 46–47, № 48. – Ст. 552.

6. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя [Електронний ресурс] : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 р. № 9. – Режим доступу до ресурсу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96>

7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміну «законодавство») [Текст] : Рішення Консти-

туційного Суду України від 9 липня 1998 р. № 12-рп/98 // Офіційний вісник України від 27.08.1998. – 1998. – № 32. – С. 59. – Ст. 1209. – Код акту 5855/1998.

8. Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя [Електронний ресурс] : Постанова пленуму Вишого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19 грудня 2014 р. № 13. – Режим доступу до ресурсу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-14>

9. Про міжнародні договори України: Закон України від 29 червня 2004 р. № 1906-IV // Відомості Верховної Ради України від 10 грудня 2004 р. – 2004. – № 50. – Ст. 540.

10. Авраменко Л. В. Теорія держави та права : навч. посібник / Л. В. Авраменко. – Х.: Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2004. – 288 с. – ISBN 966-8184-14-9.

11. Міжнародне право: навч. посіб. / [авт. кол. : Буроменський М. В., Кудас І. Б., Маєвська А. А. та ін.]; за ред. М. В. Буроменського. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 336 с. – ISBN 966-667-174-3.

12. Буроменський М. В. Українська доктрина співвідношення міжнародного і національного права : [підрозд. 4.1] / М. В. Буроменський // Правова доктрина України : У 5 т. / Нац. акад. прав. наук України; ред. кол. В. Я. Тацій [та ін.]. – Х.: Право, 2013. – Т. 2: Публічно-правова доктрина України. – С. 632–662.

13. Конституція України : Наук.-практичн. коментар / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін. ; редкол. В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін. – Х.: Вид-во «Право»; К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 808 с. – ISBN 966-8467-00-0.

14. Конституція України : Наук.-практичн. коментар / редкол. В. Я. Тацій (голова редкол), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2011. – 1128 с. – ISBN 978-966-458-243-5.

15. Міжнародне право. Основи теорії : підручник / В. Г. Буткевич, В. В. Мицик, О. В. Задорожній. – К.: Либідь, 2002. – 608 с. – ISBN 966-06-0265-0.

16. Вишневський Ю. А. Надання згоди Українською РСР на обов'язковість для неї міжнародного договору / Ю. А. Вишневський // Проблеми законності : зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2014. – Вип. 126. – С. 191–198. – ISSN 2224–9281.

17. Вишневський Ю. А. Сучасна практика України щодо надання згоди на обов'язковість для неї міжнародного договору / Ю. А. Вишневський // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. – 2015. – № 3. – С. 176–184. – ISSN 2312–6566.

18. Денисов В. Н. Міжнародне право як складова частина правової системи України / В. Н. Денисов // Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом: Матер. наук.-практ. конф. (жовтень 1998 р.). / Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К., 1998. – С. 64–68.

19. Іванченко О. М. Узгодження норм національного та міжнародного права: юридико-технічний аспект / О. М. Іванченко // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. / Одеська національна юридична академія. – О.: Юрид. літ., 2012. – Вип. 63. – С. 125–132. – Бібліогр.: с. 131.

20. Київець О. В. У пошуках міжнародного права: переосмислюючи джерела: монографія / О. В. Київець // Ін-т законодавства Верховної Ради України. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2011. – 479 с. – Бібліогр.: с. 429–478.

21. Кияниця І. П. Внутрішньодержавне значення джерел міжнародного публічного права / І. П. Кияниця // Український часопис міжнародного права. – 2001. – № 1. – С. 18–24.

22. Мартиненко П. Ф. Насиченість державного права України міжнародним правовим порядком: конституційний аспект / П. Ф. Мартиненко // Конституція і конституціоналізм в Україні: вибіркові проблеми: Зб. наук. праць членів Т-ва конст. права з нагоди 10-ї річниці Конституції України, Конст. Суду України та самого Т-ва. – К.: Купріянова, 2007. – С. 250–280.

23. Мельник А. Я. правонаступництво України щодо міжнародних договорів СРСР / А. Я. Мельник. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2005. – 424 с. – ISBN 966-8602-06-4.

24. Мельник В. П. Міжнародні договори України в ієрархічній структурі законодавства: науково-теоретичний аспект / В. П. Мельник // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012. – № 12. – С. 139–144 : фот. кольор. – Бібліогр.: с. 144.

25. Мережко О. О. Право міжнародних договорів: сучасні проблеми теорії та практики: монографія / О. О. Мережко. – К.: Таксон, 2002. – 344 с. – ISSN 966-7128-30-x, ISBN 966-7128-37-7.

26. Мережко О. О. Співвідношення міжнародного і національного права [Електронний ресурс] / О. О. Мережко // Юридичний журнал. – 2009. – № 2. – Режим доступу до ресурсу : <http://justinian.ua/article.php?id=3137>

27. Ноговіцина Ю. О. [28. Оніщенко Н. М. Співвідношення внутрішньодержавного і міжнародного права: наукові реалії сьогодення / Н. М. Оніщенко // Вісник Національної академії правових наук України : зб. наук. пр. / Нац. акад. прав. наук України. – Х.: Право, 2015. – № 1 \(80\). – С. 29–36. – Бібліогр.: с. 35.](http://library.nlu.edu.ua/cgi-bin/irbis64r_01/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=IBIS&P21DBN=IBIS&S21STN=1&S21REF=3&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=M=&S21STR=Міжнародно-правові аспекти правонаступництва України : монографія / Ю. О. Ноговіцина ; під наук. ред. О. В. Задорожнього ; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. – К.: Вид. дім «Промінь», 2006. – 352 с. – (Бібліотека кафедри міжнародного права). – ISBN 966-96386-9-0.</p></div><div data-bbox=)

29. Коментар до Конституції України: наук.-популярне вид. / [В. Б. Авер'янов, В. Ф. Бойко, В. І. Борденюк та ін.] ; [ред. кол. В. Ф. Опришко (голова) та ін.] ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К. : [Б. в.], 1996. – 376 с. – ISBN 966-7024-06-7.

30. Пархоменко Н. М. Джерела права: теоретико-методологічні засади : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 – теорія та історія держави і права. Історія політ. і правових вчень / Н. М. Пархоменко. – Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, К.: Б. в., 2009. – 32 с.

31. Теорія держави і права [Текст] : підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. – Х.: Право, 2014. – 368 с. – ISBN 978-966-458-559-7.

32. Міжнародно-правові аспекти Конституції України / В. С. Семенов, О. Я. Трагнюк ; Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – К. : Ін Юре, 1997. – 32 с. – (Бібліотечка «Нова Конституція України»). – ISBN 966-7183-08-4.

33. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник / О. Ф. Скакун ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Вид. 2-ге доп. і перероб. – К.: Правова єдність : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2010. – 520 с. – ISBN 978-617-566-012-6 (Алерта), ISBN 978-966-373-642-6 (КНТ), ISBN 978-611-01-0118-9 (ЦУЛ).

34. Тимченко Л. Д. Международное право : учебник / Л. Д. Тимченко. – Х.: Консум, Ін-т внутр. дел, 1999. – 528 с. – ISBN 966-610-005-3, ISBN 966-7124-68-1.

35. Черкес М. Ю. Міжнародне право : підручник / М. Ю. Черкес. – 6-те вид., виправл. і допов. – К.: Знання, 2011. – 397 с. – (Вища освіта XXI століття). – ISBN 978-966-346-854-9 (серія), ISBN 978-966-346-916-4.

36. Віденська конвенція про право міжнародних договорів [Електронний ресурс] : Складено у м. Відні 23 травня 1969 р. – Режим доступу до ресурсу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_118

37. Угода (у формі обміну листами) між Україною та Організацією Північноатлантичного договору про участь України у військово-морських операціях на Середземному морі в рамках операції «Активні зусилля» (ОАЗ) [Текст] : Учинена у м. Вільнюсі 21 квітня 2005 р. // Офіційний вісник України від 7 червня 2006 р. – 2006. – №21. – С. 176. – Ст. 1588. – Код акту 36379/2006.

38. Про затвердження Угоди (у формі обміну листами) між Україною та Організацією Північноатлантичного договору про участь України у військово-морських операціях на Середземному морі в рамках операції «Активні зусилля» (ОАЗ) : Указ Президента України від 26 січня 2006 р. №71/2006 // Офіційний вісник України від 8 лютого 2006 р. – 2006. – №4. – С. 44. – Ст. 155. – Код акту 35037/2006.

39. Договір між Урядом України та Європейським Банком Реконструкції та Розвитку про співробітництво та діяльність Постійного Представництва ЄБРР в Україні : Вчинено у м. Києві 4 червня 2007 р. і в м. Лондоні 12 червня 2007 р. // Відомості Верховної Ради України від 18 липня 2008 р. – 2008. – №29. – С. 734. – Ст. 256.

40. Про ратифікацію Договору між Урядом України та Європейським банком реконструкції та розвитку про співробітництво та діяльність Постійного представництва ЄБРР в Україні : Закон України від 4 червня 2008 р. №319-VI // Відомості Верховної Ради України від 18 липня 2008 р. – 2008. – №29. – С. 733. – Ст. 256.

41. Жеребкін В. Є. Логіка : підручник / В. Є. Жеребкін. – 7-ме вид., стер. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2004. – 255 с. – ISBN 966-620-227-1.

42. Иванов Е. А. Логика / Е. А. Иванов. – М. : БЕК, 1996. – 309 с. – ISBN 5-85639-137-3, ISBN 3-406-40989-х.

43. Логіка : підручник для студентів вищих навчальних закладів / В. Д. Титов, С. Д. Цалін, О. П. Невельська-Гордєєва та ін. ; За заг. ред. проф. В. Д. Титова. – Х.: Право, 2005. – 208 с. – ISBN 966-8467-30-2.

44. Про правонаступництво України : Закон України від 12 вересня 1991 р. №1543-XII // Відомості Верховної Ради України від 12 листопада 1991 р. – 1991. – №46. – Ст. 617.